

Зборник радова Византолошког института XLVI, 2009
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLVI, 2009

УДК: 75.046(497.2)(497.17)"12/13"
DOI:10.2298/ZRVI0946435G

ГЕОРГИ ГЕРОВ

(Нов български университет, София)

АНГЕЛИТЕ — ПАЗИТЕЛИ НА ВХОДА

Статията проследява иконографската еволюция на изображенията на архангелите Михаил и Гавриил, поместени при входа на православния храм. Повратен момент в нея е 13 век. Тогава архангел Михаил започва да се изобразява като воин. С това апотропейните му функции намират адекватен визуален израз. Към края на столетието архангел Гавриил започва да се изобразява като писар — иконография, която ще бъде доразвита и утвърдена през 14 век. През поствизантийската епоха в образа на Михаил се появяват елементи, които акцентират върху ролята му на психопомп.

Ключовие думи: иконография, (арх)ангелите, воин, психопомп, храм

Във входните пространства на храма забраните имат съществено значение. Свещеното пространство е свято и не всеки би трябвало да има достъп до него. Тази идея намира значима реализация в художествената украса на православните храмове. Съществуват цяла серия от изображения с апотропеен характер, разположени около входа, чиято задача е да възпрепятстват проникването на злото. Един от тай-ранните и най-устойчиви образи, осигуряващи сигурността и чистотата на свещенното пространство, е този на ангела.

Бидейки Божия дом, всеки християнски храм представлява символичен образ на Небесния Йерусалим. Съгласно Откровението на св. Йоан Богослов при всяка от портите на Небесния Йерусалим стои ангел: *“той имаше големи и високи стени, дванайсет порти, а на тях дванайсет Ангела”*.¹ Задачата на тези ангели е да пазят сакралната чистота на Божия град: *«И портите му няма да се заключават денем; а нощ не ще има там. И ще принесат в него славата и честта на народите; и няма да влезе в него нищо нечисто, нито който върши гнусни работи и лъжа, а само ония, които са записани в книгата на живота при Агнеца»*.² От рани времена в християнската традиция е наложена представата за ангелската зоркост. Ангелите никога не спят, те винаги будуват.³

¹ Откровение на св. Йоана Богослова, 21.1.

² Откровение на св. Йоана Богослова, 21.25–27.

³ *M. Tatić-Djurić*, Archanges gardiens de porte à Dečani, ур. *B. Бурић*, Дечани и византийска уметност средином XIV века. Меѓународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана (септембар 1985), Београд 1989, 361–362.

Подобно на видението от Апокалипсиса при портата на православния храм често срещаме изображения на ангели. Най-ранният известен пример датира от V век. Става дума за релеф, украсяващ портала на една от църквите в манастира Алахан.⁴ Върху страниците на портала са изобразени ангели, стъпили върху повалени в краката им демони. Това е триумфална иконография, възплъщаваща идеята за победата над злото. Макар и забравена за дълъг период от време, тя отново се актуализира през късно-средновековната епоха в контекста на украсата на входните пространства на храма при изобразяването на архангел Михаил и на някои светци.

Много по-голямо значение и популярност през средновековието придобива една друга иконографска схема, която също се появява в предиконоборската епоха. Срещаме я между 629 и 641 г. в релефите, украсяващи западния портал на катедралата в Мрен.⁵ Под профилирана полукръгла арка, оформяща ниша, са изобразени два ангела, държащи сфери и скиптри. Те са представени в цял ръст, фронтално и носят дълги до петите дрехи на високопоставени византийски сановници. Същият йератичен начин на представяне ще видим и в следиконоборската епоха.

Липсата на достатъчно материал не дава възможност да проследим ранните фази от еволюцията на ангелските изображения, представени при входа на храма, но от X век насетне ситуацията се променя. Изображенията са толкова многобройни, че изброяването им би било непосилна задача. Затова ще се ограничим с представянето и проследяването на еволюцията на различните иконографски варианти.

Добре известно е, че има два основни начина за представяне на изображения на ангели при входа:

- 1) когато присъства двойката Михаил и Гавриил;
- 2) когато е изобразен само Михаил.

Първият вариант се среща по-рядко. Обикновено това става в паметници със значими размери, които позволяват разработването на по-подробна в тематично отношение декоративна програма.

С течение на времето интерпретацията на образите претърпява еволюция. Първоначално двойката е хомогенна. Михаил и Гавриил нямат ясно обособени функции. Това са просто двойка ангели от Небесната свита, които фланкират входа, както е в Чавушин⁶ или в охридската св. София (ил. 1). Често те са в царски одежди и държат владетелски регалии. Изобразяването на ангели с царски атрибути е традиционен похват, произтичащ от аналогията

⁴ N. Thierry, Notes sur un des bas reliefs d'Alahan Monastiri en Isaurie, Cahiers Archéologiques 13 (1962).

⁵ N. et M. Thierry, La cathédrale de Mren et sa décoration, Cahiers Archéologiques 21 (1971) 57, fig. 13, 25.

⁶ C. Jolivet-Lévy, Culte et iconographie de l'archange Michel dans l'Orient byzantin: le témoignage de quelques monuments de Cappadoce, Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa 28 (1997) 187–198 (= Jolivet-Lévy 2002, XIV, 434, ill. 7).

със земния владетел и не носи допълнителна идейно-символична натовареност. Образи на ангели, облечени в царски одежди, можем да срещнем във всяко друго пространство на храма: купола, олтара, наоса. В този им вид можем да ги видим и при входа.

Друг често използван иконографски вариант виждаме в притвора на горния етаж на Бачковската костница.⁷ Тук Михаил и Гавриил са облечени с хитон и химатий, а в ръцете си държат жезли. В Бачково двамата архангели фланкират изображение на Богородица с младенца, поместено в нишата над входа — решение, което по особено нагледен начин показва влиянието, което украсата на централната апсида оказва върху художественото оформление на входа.

Изображения на архангели, облечени в царски одежди или пък в хитон и химатий продължават да бъдат създавани и след 12 век. Достойно за отбелязване е, че в ръцете на Михаил и Гавриил често се появяват сфери, чиито смисъл не е напълно изяснен. Някои напомнят на т. н. «държави» — владетелски регалии, символизиращи земната власт. Върху тях често се среща кръстния знак и съкращението IC XC NIKA. Понякога интересуващите ни предмети приличат не на «държави», а изглеждат като големи дискове, отразяващи и пречупващи светлината по специфичен начин.⁸ В руската традиция се среща терминът «зерцало» показващ, че въпросните предмети са били възприемани като огледала, притежаващи вероятно магическа сила. Възможно е също така, това да са атрибути, символизиращи небесните сфери. Понякога в сферите на двамата архангели са поместени образите на Богородица с Младенеца и Христос Емануил. Най-ранният известен ми случай датира от 12 век. Става дума за стеатитова икона от музея Бандини във Фиезоле, Италия.⁹ Мотивът се появява отново в костурската църква на «Таксиарха» (1256 г.), където архангел Михаил държи в лявата си ръка сфера с изображението на Христос;¹⁰ в известната икона на архангел Михаил от Пиза (края на 13 век)¹¹ и в църквата «Св. Андрей» на Треска (1388/89 г.), където двамата върховни архангели носят медальони: Михаил — с образа на Богородица и Младенеца, Гавриил — с образа на Христос Емануил (ил. 2).

⁷ Е. Бакалова, Бачковската костница, София 1977, ил. 34; Е. Bakalova — V. Kolarova — P. Popov — V. Todorov, The Ossuary of the Bachkovo Monastery, ed. E. Bakalova, Plovdiv 2002, 82, fig. 17, ill. 75.

⁸ Г. И. Вздорнов, Волоотово. Фрески церкви Успения на Волоотовом поле близ Новгорода, Москва 1989, 56, № 172; Т. Ю. Царевская, Роспись церкви Федора Стратилата на Ручью в Новгороде и ее место в искусстве Византии и Руси второй половины 14 века, Москва 2007, илл. 153, 154.

⁹ I. Kalavrezou-Maxeiner, Byzantine Icons in Steatite, Vienna 1985, vol. 1, 119–122; vol. 2, No 30.

¹⁰ Г. Суботућ, Портрет непознате бугарске царице, Зограф 27 (1997–1998) сл. 1.

¹¹ В. Н. Лазарев, История византийской живописи, подготовил Г. И. Вздорнов, Москва 1986, 130, илл. 434; Е. Balkalova — G. Passarelli — Sr. Petković — A. Vasiliiu — T. Velmans — P. L. Vokotopoulos, Il viaggio dell'icona dale origini alla caduta di Bisanzio. A cura di T. Velmans, Milano 2002, il. 168; Byzantium Faith and Power (1261–1557), ed. H. C. Evans, New York 2004, No 299.

Това специфично решение е повлияно от иконографията на «Събора на Михаил и Гавриил», където двамата предводители на безплътните сили държат заедно кръгъл медальон (*imago clipeatae*) с образа на Христос Емануил или пък Богородица с Младенеца. Известни са случаи, когато «Съборът на Михаил и Гавриил» също се изобразява до вратата на храма. Така е в стенописите от горния етаж на Боянската църква,¹² или пък в Жича.¹³

През 13 в. иконографският облик на представените при входа Михаил и Гавриил постепенно започва да се променя. Търсят се визуални решения, които да отговарят на спецификата на входните пространства. Същевременно двамата архангели започват да придобиват различни функции.

Към най-ранната фаза на този процес ни насочват стенописите в църквата в Кхе в Сванетия, датиращи от края на 12–13 век.¹⁴ Тук ангелите Михаил и Гавриил са облечени в царски одежди, но вместо лабарум или жезъл държат копия — нетипичен за царствената иконография атрибут, намекващ за стремеж да се подчертаят някакви военно-охранителни функции.

Тази тенденция е изразена още по-категорично в изображението на архангел Михаил от параклиса, посветен на Св. Стефан Първомъченик в църквата на манастира Сопочани.¹⁵ Сопочанският образ на архистратега е разположен до вратата, водеща от параклиса към притвора на храма и представя една преходна фаза между «владетелската» и «воинската» иконография. Михаил все още е облечен в пурпурни, богато украсени със скъпоценни камъни императорски одежди, но в десницата си вече държи меч. Апотропейната функция на архангела е писмено обозначена: *хранител (т.е. пазител) на Светата троица*. Тъй като сопочанският храм е посветен на Троицата, то следва, че архангел Михаил е представен като негов непосредствен пазител.

Църквата на «Таксиарха (Архангел Михаил)» в Костур¹⁶ представя една следваща фаза на този процес. Тук Михаил е представен като воин. Облечен е с ризница и държи меч в дясната ръка (ил. 3). Монументалният образ изпълнява едновременно няколко задачи: служи за патронно изображение, ктиторска композиция¹⁷ и образ с апотропейно предназначение. Изобразен непосредствено до входа, архангелът-гигант сякаш охранява вътреш-

¹² Б. Пенкова, За поминалния характер на стенописите в параклиса на горния етаж на Боянската църква, Проблеми на изкуството, 1995, № 1, 33, графична схема на стр. 34.

¹³ Б. Тодић, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 308.

¹⁴ Т. Velmans, L'église de Khé, en Georgie, Зограф 10 (1979) 71–82.

¹⁵ Б. Живковић, Сопочани. Цртежи фресака, Споменици српског сликарства средњег века 3, Београд 1986, црт. XII.5; В. Ђурић, Сопочани, Београд 1991, 145, сл. 110.

¹⁶ S. Pelekanides — M. Chatzidakis, Καστοριά, Athena 1984, 92.

¹⁷ От двете страни на арх. Михаил са изписани в по-малък мащаб фигурите на ктиторите — българския цар Михаил Асен (1246–1256) и съпругата му Ана: S. Kalopissi-Verti, Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in the Thirteenth-Century Churches of Greece, Wien 1992, 94–96; E. Drakopoulou, Η πόλη της Καστοριάς στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή (12ος–16ος αι.) Ιστορία — Τέχνη — Επиграφές, Athena 1997, 77–78; Γ. Субомић, Портрет непознате бугарске царице, Зограф 27 (1997–1998) 93–102.

ността на храма. Вляво от вратата е изписан архангел Гавриил. В съгласие с по-ранната практика той все още е облечен в царски одежди. Засега неговата функция остава недиференцирана.

Същото е валидно за изображенията на двамата архангели от църквата Панагия Олимпиотиса в Еласон. Михаил е представен като воин, докато Гавриил е с царски одежди и държи сфера.¹⁸

Горепосочените примери показват, че през 13 век в образа на архангел Михаил, представен до входа на храма, постепенно настъпват промени. Започва да се акцентира на неговата функция на воин, охраняващ входа. Едва ли има нещо по-естествено от това. Още Откровението на св. Йоан Богослов посочва Михаил като предводител на небесното войнство и победител над Сатаната.¹⁹ Решението се оказва изключително удачно. Занапред Михаил ще бъде изобразяван при входа на храма най-често във воинско облекло и с меч в ръка.

През 13 век ролята на Гавриил остава недиференцирана. За него все още няма специфична функция. Облечен в царски одежди, или пък с хитон и химатий, той все още е просто един от ангелите. Но съпоставката му при входа на храма с воина Михаил изисква някакво друго, по-конкретно тълкуване на неговото присъствие. Това е иконографски проблем, на който предстои да се търси решение.

То се появява към края на 13 век и носи компромисен характер. Срещаме го в охридската Богородица Перивлепта (ил. 4). Тук Гавриил продължава да е облечен с облекло на владетел, но вече изпълнява ролята на писар: държи в ръцете си свитък и инструменти за писане.²⁰

Двусмислеността на това иконографско решение е осъзната бързо. Дечани ни представя окончателното решение: Михаил е воин-охранител, а Гавриил — писар.²¹ Той вече не носи владетелско облекло. Оттук насетне се изобразява предимно по този начин. Например в Цаленджиха²² (1384–1396 г.), или пък в църквата Св. апостоли Петър и Павел в Търново (първа четвърт на XVI век) (ил. 5).

В началото все пак има колебания, които показват, че функциите на двамата архангели не са все още здраво затвърдени от традицията. В стенописите от църквата Св. Димитър в Печ Михаил и Гавриил охраняват съвмест-

¹⁸ E. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, Athens 1992, vol. I, 205–207; vol. II, pl. 58–59.

¹⁹ *«И стана война на небето: Михаил и ангелите му воюваха със змея, а змея и ангелите му воюваха против тях, но не устояха, и за тях се не намери вече място на небето.»* — Откр. 12; 7–8.

²⁰ П. Милковиќ-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967, 51, сх. VI. 30.

²¹ M. Tatić-Djurić, *Archanges gardiens de porte à Dečani*, Дечани и византијска уметност средином 14 века. Меѓународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана. (септембар 1985), ур. В. Ђурић, Београд 1989, fig. 1–2.

²² В. Н. Лазарев, *История византийской живописи*, подготовил Г. И. Вздорнов, Москва 1986, 130, илл. 542.

но входа към наоса. И двамата са представени като воители — облечени в брони и размахващи мечове.²³ Същото наблюдаваме на западната фасада на църквата Св. Марина в Карлуково.²⁴ Напротив, в Беренде като писар е представен Михаил.²⁵

Както бе споменато по-горе, изписването на двойката Михаил и Гавриил става преди всичко в големите по размери паметници. В повечето случаи срещаме единствено образа на Михаил. Предпочитането му пред Гавриил е лесно обяснимо. В образа на небесния архистратиг са концентрирани основните апотропейни функции, които мотивират изписването на архангелската двойка от двете страни на входа към храма. При отсъствието на Гавриил, Михаил изземва част от неговите функции. Показателно е, че в много от случаите той държи свитък — елемент от писарските прерогативи на своя колега. Запазват се дори елементи, от първоначалната фаза, когато двойката архангели са били представяни като част от небесната свита. Такъв елемент е една дворцова регалия — супенданеумът. Облеченият в броня и с гол меч в ръка Михаил често се изобразява стъпил върху тази червена възглавница, която се явява атрибут, възплаващ идеята за власт.

Подобно съчетание между воински и церемониални елементи внася определено противоречие и това е било почувствано още през средновековието. В търновската църква Св. апостоли Петър и Павел срещаме вариант, при който Михаил стъпва не върху супенданеум, а върху тялото на повален в краката му персонаж. Възраждайки идващата още от античността иконография, представяща триумфа над победения противник, това решение визуализира една друга функция на Михаил — тази на психопомп. Архангелът е представен в ролята си на този, който взема душата на умиращия човек със своя страшен, посичащ всичко меч. Решението е повлияно от поменалните практики и ритуали. На 8 ноември, денят когато се отбелязва празникът Събор на св. архистратиг Михаил, се извършва т.н. архангелова задушница.²⁶ Така темата за смъртта започва да се обвързва с личността на първия от архангелите, който се изявява в ролята на *психопомп*. В иконографията това обвързване се забелязва още в края на XIII век. Една икона, съхранявана днес в Пиза, архангел Михаил е изобразен да пробоща с копие си дявол, опитващ се да наклони везните, с които се претеглят добрите и лошите дела на човешката душа.²⁷ Мотивът е добре познат от изображенията на Страшния съд. Интересното в дадения случай е, че той е използван за обогатяване на

²³ В. Бурић — С. Турковић — В. Корач, Пећка патријаршија, Београд 1990, 200–201, ил. 125.

²⁴ Л. Мавродинова, Скалните скитове при Карлуково, София 1985, 29, ил. 5, 9, 19.

²⁵ Е. Бакалова, Стенописите на църквата при село Беренде, София 1976, ил. 67.

²⁶ В. Васева, Задушницата в системата на българските народни обичаи, Българска етнология (2002) № 1, 5–40; М. Skowronek, "Świat cały ma Cię za obrońcę" / Michał Archanioł w kulturze Słowian prawosławnych na Bałkanach, Łódź 2008, 165–167.

²⁷ Съществува предположение, че тези детайли от изображението може би представляват по-късна добавка. Виж: Byzantium Faith and Power (1261–1557), ed. H. C. Evans, New York 2004, No 299.

иконографската характеристика на архангел Михаил. Решението не придобива популярност.

През XVII век търсенето на иконография, която да подчертава функцията на Михаил като психопомп, дават нови резултати. В арбанашката църква Св. Атанасий архангелите Михаил и Гавриил са изписани на западната стена на наоса, от двете страни на вратата, водеща към притвора.²⁸ Гавриил е в традиционната вече функция на писар. Върху свитъка са изписани думите, с които архангелът сякаш се обръща към умиращ човек (или по-скоро към душата му): *Покажи ми добрите (си) дела*. Самият човек (изображението му е почти изтрито) е представен стъпкан в краката на Михаил²⁹ (ил. 6). Архангелът е изобразен във военни одежди, а всепосичащият му меч е насочен надолу — към нещастния умиращ. В лявата си ръка Михаил държи чаша. Мотивът е известен още от XIV век. Срещаме го в началната миниатюра на Томичовия псалтир, където при одъра на умиращия е застанала Смъртта. Тя е представена като черен ангел с вдигнал над главата меч, който подава на умиращия «чашата на смъртта».³⁰ Разликата между илюстрацията от Томичовия псалтир и изображението от арбанашката църква Св. Атанасий е преди всичко в това, че през XVII век функциите на «черния ангел» (т. е. Смъртта) са поети от архангел Михаил. За един храм с гробищни функции, какъвто бил Св. Атанасий, подобна иконографска идея, акцентираща върху темата за смъртта, изглежда напълно подходяща.

Сходно решение срещаме в почти синхронните на арбанашкия Св. Атанасий стенописи в църквата Св. Николай на архонтисата Теологина в Костур.³¹ Тук Михаил не поднася чашата на смъртта, а държи в ръка душата на умиращия.

Развита и обвързана с притчата за богатия и бедния Лазар, тази тема, ще придобие изключителна популярност през XIX век в изкуството на българското национално възраждане. Едно от най-прочутите изобразителни решения е изписано при входа на католикона на Рилския манастир.

²⁸ Св. Ръцева, Църквата «Св. Атанасий» в Арбанаси и традициите на епирското ателие, Велико Търново 2005, 62–63, фиг. 55–57.

²⁹ Според Св. Ръцева, цит. съч., с. 63 става дума за изображение на Антихриста, но, съдейки от останалите елементи в изображението (най-вече текста върху свитъка на Гавриил и чашата в ръката на Михаил), тази интерпретация е погрешна.

³⁰ А. Джурова, Томичов псалтир, София 1990, т. 1, 56–58; т. 2, ил.1

³¹ I. Sissiou, Επτά εκκλησίες της Καστοριάς, Ιστορία — αρχιτεκτονική — ζωγραφική, Kastoria 1995, 70; *idem*, Καστοριανά μνημεία. Μακεδονική κληρονομιά, Athens 1995, πίν. 277–278.

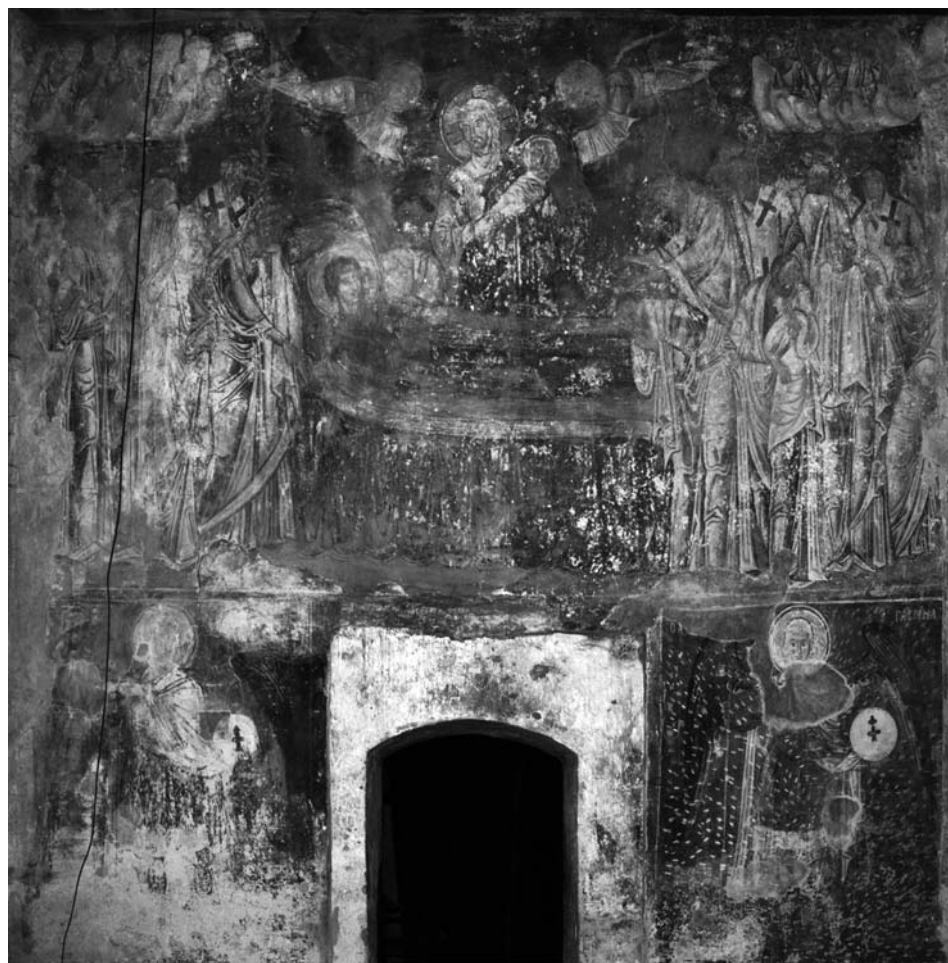
Georgi Gerov

LES ANGES — GARDIENS DE L' ENTRÉE

L'article traite l'évolution iconographique des figurations des archanges Michel et Gabriel peintes auprès de l'entrée des églises orthodoxes. Le thème apparaît avant l'époque iconoclaste dans deux variantes: 1) les anges foulent à leurs pieds une figuration du mal (Alahan); 2) les anges sont vêtus d'habits d'empereurs (Mrèn) ou bien de hauts dignitaires. Cette deuxième variante continuera à être employée pendant les époques suivantes.

Le 13ème siècle marque un tournant pour l'iconographie des deux archanges. Elle commence à être concrétisée en fonction de leurs tâches. Dès le début du siècle Michel commence à acquérir des attributs militaires. Vers la fin du 13ème siècle Gabriel commence à être représenté comme scribe. Ainsi les images de Michel et Gabriel peints auprès des portes des églises forment un couple à fonctions prophylactiques dans le cadre duquel chacun des deux archanges a un rôle concret.

Pendant l'époque postbyzantine d'autres éléments iconographiques apparaissent dans l'image de l'archange Gabriel. Ils sont liés aux rites de commémoration posthume et posent l'accent sur sa fonction de *psychopompe*.

Ил. 1. Архангелите Михаил и Гавраил, Св. София в Охрид, западна стена на наоса

Ил. 2. Архангел Михаил, Св. Андрей на Треска, западна стена на наоса

Ил. 3. Архангелите Михаил и Гавраил, църква на Такенарха (Архангел Михаил) в Костур, западна фасада

Ил. 4. Архангел Гавраил, Богородица Перивлепта в Охрид,
северна стена на притвора

Ил. 5. Архангел Гавраил, Св. апостоли Петър и Павел в Търново,
източна стена на притвора

Ил. 6. Архангел Михаил, Св. Атанасий в Арбанаси, западна стена на наоса